

Zorica Knežević¹
Vesna Petrović²

UDC 615.851
Originalan naučni rad
Primljen: 13.03.2018.
Prihvaćen: 27. 09. 2018.

KVALITATIVNO ISTRAŽIVANJE FENOMENA INTEGRACIJE U INTEGRATIVNOJ PSIHOTERAPIJI

APSTRAKT: Cilj ovog istraživanja jeste da se ispita fenomen integracije u kontekstu različitih psihoterapijskih modaliteta integrativne psihoterapije iz perspektive vodećih stručnjaka i učitelja evropskih škola integrativne psihoterapije. Uzorak čini dvadeset predstavnika škola integrativne psihoterapije iz cele Evrope, a fokus-grupno istraživanje je sprovedeno nakon sastanka Evropske asocijacije za integrativnu psihoterapiju u Zagrebu. Fenomenološkom interpretativnom analizom izdvojeni su rezultati koje smo grupisali u sledeće teme: integracija u odnosu terapeuta i klijenta; integracija profesionalnog i ličnog; integracija teorije i tehnika i integracija različitih dimenzija klijenta. Predstavljeno kvalitativno istraživanje daje nam celovitije razumevanje fenomena integracije, pomaže nam da razumemo na kojim nivoima integracija nastaje i događa se, kako se ona javlja u odnosu i koje dimenzije klijentove i terapeutove ličnosti su fokus integracije.

KLJUČNE REČI: integrativna psihoterapija, psihoterapija, kvalitativno istraživanje, fenomenologija, terapijski odnos.

¹ Master psiholog , Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić , Novi Sad , Univerzitet Union , Beograd zorica11knezevic@gmail.com

² Prof. doktor psiholoških nauka , Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić , Novi Sad , Univerzitet Union, v.petrovic581@gmail.com

1. Uvod

Od ranih osamdesetih godina dvadesetog veka, psihoterapiju karakteriše brzi razvoj pokreta za integraciju i spajanje. Ovaj pokret se bazira na kombinovanju najboljih aspekata, karakteristika, kvaliteta i specifičnosti koje dolaze od različitih orijentacija kako bi se razvili mnogo efikasniji načini psihoterapijskog rada. *Društvo za istraživanje integracije psihoterapije* je internacionalna organizacija koja je formirana 1983. godine. Njeni članovi su profesionalci koji rade na razvoju terapijskih pristupa koji će prevazići jednostrane terapijske orijentacije (Cory, 2001).

U Evropi danas postoje mnogobrojne psihoterapijske škole koje se bave integrativnom psihoterapijom. Zajedničko u njihovom radu jeste da integrišu dva ili više pravaca, a razlikuju se prema svojim osnovnim principima i filozofijama. Cilj našeg istraživanja jeste da ispitamo fenomen integracije iz ugla vodećih stručnjaka i predstavnika različitih škola integrativne psihoterapije.

2. Teorijski deo

Integrativni psihoterapeuti (Evans i Petrović, 2015, str. 6), na osnovu Švajcarske povelje za psihoterapiju, daju sledeću definiciju psihoterapije: „Psihoterapija se brine za patnju ljudskih bića, njihovog tela, uma i duše, kao celine, u kontekstu konkretne životne situacije i u datom razvojnom stadijumu. Psihoterapija integriše svoje psihološke metode i tehnike u holistički terapijski model, ili plan tretmana, kao svetlo koje sija kroz proces kontinuirano“.

Termin *integracija* dolazi od latinske reči *integratio*, što znači obnova, restauracija i termina *integrare*, što znači napraviti celinu. Integracija, dakle, označava proces spajanja delova u celinu i kretanja napred, na nov način. Primenjeno na psihoterapiju, odnosi se na najmanje dva načina integracije – integracija klijenta i teorijska integracija (Finlay, 2016).

Norkros i Njuman (1992, po Prochaska i Norcross, 1994) navode osam međusobno povezanih faktora koji su doprineli tako snažnom porastu interesovanja za razvoj integrativnih napora:

- 1) Porast broja pojedinačnih terapijskih pristupa;

- 2) Nemogućnost nijednog pojedinačnog teorijskog sistema da demonstira superiornu efikasnost za sve pacijente i za sve probleme;
- 3) Spoljašnji socioekonomski faktori u vidu povećanja zahteva osiguravajućih društava za bržim i jeftinijim procedurama, čija se efikasnost može dokumentovati;
- 4) Porast broja i popularnost kratkih, vremenski ograničenih i problemski orijentisanih terapija;
- 5) Izostanak značajne razlike u efikasnosti pojedinačnih terapija;
- 6) Prepoznavanje uloge i identifikacija zajedničkih faktora u određivanju terapijskog ishoda;
- 7) Povećanje komunikacije među kliničarima i školama i povećana spremnost za istraživanje efekata različitih formi tretmana i
- 8) Pokretanje profesionalnih organizacija, mreža, konferencija i stručnih časopisa koji su posvećeni izučavanju psihoterapijske integracije (Prochaska i Norcross, 1994).

Model Kena Evansa i Marije Gilbert jedan je od dobrih primera integracije u psihoterapiji, te ćemo dalje u radu izložiti njegove osnovne teorijske postavke. Model nosi naziv „Relaciono-razvojni model integrativne psihoterapije“. Reč je o humanističkom modelu koji integriše relacionu psihoanalizu, transakcionu analizu i geštalt psihoterapiju, pozajmljujući određene koncepte iz sistemske porodične terapije i telesne psihoterapije.

U relaciono orijentisanim terapijama fokus je na terapijskom odnosu. Umesto da se u potpunosti fokusira na klijenta i njegovu trenutnu „patologiju“, terapeut ima druge brige koje se javljaju u obliku pitanja: da li klijent oseća stid? distancu? da li mu je teško ili je željan da podeli sa terapeutom svoja osećanja? Kako se osećam u kontaktu sa ovom osobom? Kako reagujem na ovu osobu? Dok se fokusiram na ono šta je između nas, šta izgleda kao figura?

Dalji rad bazira se na *ovde i sada* terapijskom odnosu. Ključno pitanje za eksploataciju u relacionom modelu jeste način na koji klijent učestvuje u terapijskom odnosu, odnosno da li je sličan načinu na koji učestvuje u odnosima van terapijske sobe. Terapija je mikrokosmos klijentovog sveta, navika i načina postojanja u svetu (Finlay, 2016).

Razvojna orijentacija u integrativnoj psihoterapiji oslanja se prvenstveno na teoriju afektivne privrženosti Džona Bolbija, Mari Ejnsvort i drugih. Teorija afektivne privrženosti predstavlja istraživačko i teorijsko postignuće jednog psihoanalitičara (Bowlby, 1969). Tvorac ove teorije, Džon Bolbi određuje odnos deteta i majke kao primarnu potrebu, snažnu koliko i potrebu za hranom ili vodom. Pored Bolbija, veliki uticaj na razvoj ove teorije dala je i američki razvojni psiholog, Meri Ejnsvort (Stefanović-Stanojević, 2005). Istraživanja u psihoterapiji se aktivno bave teorijom afektivne privrženosti i ukazuju na značaj kako klijentovog, tako i terapeutovog stila afektivnog vezivanja na proces i ishod terapije (Norcross, 2002).

U okviru svog modela integrativne psihoterapije, autori su razvili teoriju o multidimenzionalnom selfu. Oni su izdvojili šest aspekata iskustva selfa i detaljno ih opisali pomoću različitih teorija iz psihoterapije i psihologije. Aspekti iskustva selfa su sledeći: biološki – odnos selfa prema telu; intrapsihički – odnos selfa prema selfu; interpersonalni – odnos selfa prema drugima; interkulturalni – odnos selfa prema kulturi, rasi, naciji, poslovnom svetu, širem kontekstu; ekološki – odnos selfa prema prirodi i transcedentalni – odnos selfa prema transcedenciji. Autori smatraju da promena u psihoterapiji može da se desi u jednom, u nekoliko ili, čak, u svim aspektima selfa, kao i da su sve oblasti iskustva selfa neizbežno u međuodnosu (Evans i Gilbert, 2005).

3. Metodologija

Problem istraživanja postavice u formi istraživačkih pitanja: šta za stručnjake u oblasti integrativne psihoterapije predstavlja integrativna psihoterapija? da li postoje različiti oblici i vrste integracije i koji su? da li se integracija dešava u klijentu ili terapeutu?

Cilj ovog istraživanja jeste da se ispita fenomen integracije u kontekstu različitih psihoterapijskih modaliteta integrativne psihoterapije iz perspektive vodećih stručnjaka i učitelja evropskih škola integrativne psihoterapije.

Za analizu podataka u ovom istraživanju korišćena je fenomenološka interpretativna analiza, čiji je cilj ispitivanje iskustva učesnika istraživanja iz njihove sopstvene perspektive. Ova metoda prepoznaje da jedno takvo ispitivanje neizostavno uključuje pogled na svet samog

istraživača, kao i specifičnu prirodu interakcije između istraživača i učesnika istraživanja. Kao rezultat toga, fenomenološka analiza, koju je istraživač koristio, uvek predstavlja interpretaciju iskustva učesnika (Vilig, 2016).

4. Metod

Uzorak čini dvadeset predstavnika škola integrativne psihoterapije iz cele Evrope – punopravnih članova Evropske asocijacije za integrativnu psihoterapiju. Fokus-grupno istraživanje sprovedeno je 2016. godine, u toku godišnjeg sastanka Evropske asocijacije za integrativnu psihoterapiju, u Zagrebu.

Prva faza istraživanja odnosila se na pripremu pitanja za fokus-grupni intervju. Pripremljeno je dvanaest pitanja. Druga faza podrazumevala je neposrednu realizaciju fokus-grupnog intervjua, što se u ovom istraživanju odnosilo na saradnju punopravnih članova Evropske asocijacije za integrativnu psihoterapiju koji su za potrebe našeg istraživanja bili intervjuisani. Ispitanici su dali odgovore na sva pitanja i bili su motivisani da učestvuju i razvijaju diskusiju. Pre početka fokus-grupe ispitanicima je napomenuto da će se rezultati koristiti u istraživačke svrhe i da je ispitivanje anonimno. Nakon otkucanog intervjua, istraživači su poslali ispitanicima tekst kako bi još jednom dobili njihovu saglasnost za obradu podataka. Vreme trajanja grupne diskusije bilo je sat i dvadeset minuta. Dobijeni podaci analizirani su fenomenološkom metodom.

5. Rezultati

Fenomenološkom interpretativnom analizom izdvojeni su rezultati koje smo grupisali u sledeće teme:

	Glavne teme:
1.	Integracija u odnosu terapeuta i klijenta
2.	Integracija profesionalnog i ličnog
3.	Integracija teorije i tehnika
4.	Integracija različitih dimenzija klijenta

Rezultati su izdvojeni u obliku rečenica relevantnih za svaku navedenu temu.

1. Primer relevantnih rečenica za prvu temu:

Tabela 1. Primer relevantnih rečenica

	Prva tema: Integracija u odnosu terapeuta i klijenta
1.	Ispitanici navode kako je integrativna psihoterapija kao tango. To je kontakt sa klijentom u kom klijent ima svoju viziju, a mi svoju. Radi se o našem povezivanju na razvojnim i relacionim nivoima sa jasnijim okvirom.
2.	... Ali kad je reč o tome, imate ideju kako da ostvarite kontakt sa klijentom, imate mnogo teorije u svojoj glavi i u svojim veštinama i to koristite... na specifičan način.
3.	Jedan od mojih kolega kaže da nije moguće ne komunicirati... isto tako nije moguće ne integrirati.
4.	Ja bih, pre svega, izdvojila iz razvojnog modela proces ko-kreacije i teoriju polja. To što se uzima u obzir neuronauka zapravo govori o važnosti odnosa... zapravo se ne menja ništa osim načina na koji se odnosimo, a to menja nešto.
5.	Važno je da se olakša integracija unutar terapijskog odnosa.

2. Primer relevantnih rečenica za drugu temu:

Tabela 2. Primer relevantnih rečenica

	Druga tema: Integracija profesionalnog i ličnog
1.	Ispitanici ističu kako se integracija dešava u identitetu psihoterapeuta: „Moja integracija različitih teorijskih koncepata završava se sa tim kakva sam ja sa klijentom u terapijskoj prostoriji i sve dimenzije su jednako važne i u međusobnom su odnosu.“
2.	...tako da smo mi sada veoma zainteresovani za kompetencije integrativnog psihoterapeuta i to su zapravo metakompetencije koje želimo da podelimo... Izvinjavam se, da li me razumete?
3.	Pratimo proces integracije terapeuta u terapiji, u smislu savremenog geštalta. Tema na kongresu, na primer, bila je: „Kako se zajedno stvaraju Ti i Ja?“

3. Primer relevantnih rečenica za treću temu:

Tabela 3. Primer relevantnih rečenica

Treća tema: Integracija teorije i tehnika	
1.	Integracija teorije i tehnika ostvaruje se u kontaktu sa klijentom na specifičan način. Ispitanik navodi primer kako je koristeći metaforu objasnio svojim studentima kako da koriste teoriju i tehnike u terapijskom odnosu: „Učite pravila šaha, ali stvarajte sopstvenu igru u terapijskoj prostoriji.“
2.	Ken je rekao na jednoj radionici u Rumuniji da bi teorija trebalo da podržava praksu, a ne da bude ispred nje. Ovo je, takođe, veoma važno...
3.	Mi učimo naše studente da pre nego što počnu da koriste neku tehniku odrede u kakvom stanju svesti misle da bi klijent trebalo da bude. Tehnike ne bi trebalo koristiti bez procesa.

4. Primer relevantnih rečenica za četvrtu temu:

Tabela 4. Primer relevantnih rečenica

Četvrta tema: Integracija različitih dimenzija klijenta	
1.	Kada govore o integraciji, ispitanici misle i na integraciju različitih dimenzija klijenta. Oni se fokusiraju na integraciju različitih dimenzija klijenta, pa integrišu kognitivno, emocionalno, ponašajno, fiziološko i odnosno, u okviru kontakta.
2.	Fokusirati se na ono šta klijentu treba, jer postoji mnogo psihoterapija – koliko i klijenata.
3.	Cilj je da se olakša integracija tako da je kvalitet bića i funkcionisanje osobe u intrapsihičkom, interpersonalnom, društvenom i političkom smislu maksimiziran, uzimajući u obzir lične granice i ograničenje svake osobe.

6. Diskusija i zaključak

Vraćajući se na početak istraživanja i naslov ovog rada, nameće se pitanje: šta je fenomen integracije u integrativnoj psihoterapiji? Četiri izdvojene teme pomažu nam da bolje razumemo sam fenomen integracije. Pre svega, to je višestruko postuliran fenomen: ogleda se kroz odnos terapeuta i klijenta, kroz integraciju profesionalnog i ličnog, integraciju teorija i tehnika, integraciju različitih dimenzija klijenta. Jasno je da to nisu samo integracija različitih dimenzija klijenta i teorijska integracija. To je svakako izazov za terapeuta, za proces stvaranja odnosa, za proces integracije teorije i tehnika.

Moglo bi se reći da je cilj istraživanja ostvaren. Ispitanci su detaljno ispitali fenomen integracije u kontekstu terapijskog modaliteta integrativne psihoterapije, potvrdili su već postojeće teorijske postavke o integraciji u psihoterapiji i otvorili nove teme za diskusiju i mogućnosti za integraciju.

Prema rezultatima našeg istraživanja, prva tema koja se pojavila i koju smo definisali kao *Integracija u odnosu terapeuta i klijenta* tiče se terapijskog odnosa. Psihoterapeuti koji akcentiraju na odnos, insistiraju da se ultimativna integracija dešava kroz odnos (sa psihoterapeutom i sa drugima). Terapijski odnos ima ulogu katalizatora, omogućavajući klijentov rast kroz nove uvide, refleksiju i iskustvo dubinskog odnosa. Novo iskustvo bivanja u odnosu je ono koje dozvoljava prethodnim načinima bivanja da budu jasna i stavljena po strani kako bi nov način bivanja mogao da oživi (Finlay, 2016). Terapijski odnos je u centru procesa integracije, a tehnike i metodi su sekundarni. Svaka integracija koja proizilazi iz psihoterapije pojavljuje se suptilno, konstantno napreduje, pregovara i dinamično je ko-kreirana bivanjem u relacionom terapijskom procesu, u kojem i terapeut i klijent doprinose (Evans i Gilbert, 2005; Gilbert i Evans, 2014). Reklo bi se da sve započinje odnosom terapeuta i klijenta – započinje sa relacijom i sa fenomenom ko-kreacije ili, rečeno jezikom metafore, formom tango plesa. Oslanjajući se na literaturu i autore koji pišu o intersubjektivističkoj pers-

pektivi u psihoterapiji (Stolorow i Atwood, 1992), možemo da potkrepimo ovaj nalaz istraživanja stanovištem o ko-kreaciji dijaloga u terapiji i o vrsti odnosa *subjekt ka subjektu* ili o odnosu koji je centralan za zrelu interakciju. Istovremeno, važno je da istaknemo i poziciju Levisa Arona koji navodi da je relacija uzajamna, ali ne i jednaka (Aron, 1999).

O drugoj temi koja se izdvojila u ovom istraživanju – *Integracija profesionalnog i ličnog*, govori i Volberg (Wolberg, 1977). Potreba za dobrim balansom uloge i ličnosti sadržana je u Volbergovoj definiciji psihoterapeuta. To su osobe različitog kliničkog obrazovanja koje su prošle odgovarajući trening i superviziju i koje imaju osobine ličnosti pogodne za uspostavljanje i održavanje odnosa empatije i razumevanja (Wolberg, 1977, prema Srna, 2012). Ali ovde, kroz kvalitativno istraživanje, dobijamo razumevanje procesa integracije profesionalnog i ličnog. Kroz odnos klijenta i terapeuta događa se ili integriše i profesionalno i lično i sve dimenzije su podjednako važne i povezane. Radi se o isprepletanoj povezanosti i kroz to se dobija odgovor na procesno pitanje: kako se zajedno stvaraju Ti i Ja? Ovako koncipiran fenomen daje više šansi da razumemo i sam fenomen ko-kreacije. Kako to navode ispitanici, integracija se dešava i u identitetu terapeuta.

Treća tema koja se izdvojila u istraživanju – *Integracija teorije i tehnika* upućuje nas na zaključak da se integracija teorije i tehnika ostvaruje opet u odnosu sa klijentom, po modelu korišćenja pravila šaha – da bismo mogli sa sigurne pozicije da kreiramo terapiju. I tu je značaj prakse veliki. Teorija je tu da je podrži, a tehnike su deo ili, još bolje, u funkciji procesa.

I konačno i, pre svega, događa se integracija klijenta. Olakšava se integracija tako da je kvalitet i funkcionisanje osobe maksimizirano u intrapsihičkom, interpersonalnom, društvenom i političkom smislu. Čini se da do ove integracije dolazi samo u procesu dosad pomenutih dimenzija fenomena integracije: odnos terapeuta i klijenta, profesionalno i lično, teorija i tehnike.

Teme *Integracija teorije i tehnika* i *Integracija različitih dimenzija klijenta* su u skladu sa postavkama o integraciji u psihoterapiji koje nal-

azimo u literaturi. Prema Erskinu, integrativno u integrativnoj psihoterapiji ima višestruka značenja. Ono se, na prvom mestu, odnosi na proces integrisanja ličnosti: pomaganje klijentu da asimilira i harmonizuje sadržaje svojih ego stanja, da relaksira odbrambene mehanizme, odbaci skript i ponovo uspostavi kontakt sa svetom oko sebe. To je proces stvaranja celine: uzimanja otuđenih, nesvesnih i nerazrešenih aspekata ega i njihovog priključivanja u koherentni self. Integrativno, takođe, označava integrisanje teorije, spajanje afektivnog, kognitivnog, bihevioralnog, psihološkog i sistemskog pristupa u psihoterapiji (Erskin i Morsund, 2015).

Gavrilov-Jerković, takođe, navodi da se u oblasti psihoterapije termin *integracija* najčešće koristi na jedan od sledeća dva načina: na proces integrisanja ličnosti i na integraciju teorijskih postavki (Gavrilov-Jerković, 2003).

Navešćemo neka od značajnijih istraživanja rađenih na izdvojene teme u našem radu. Vulf i Goldfrid (Wolfe and Goldfried, 1988) u svom radu, fokusiranom na integraciju, navode terapijski savez kao suštinsku integrativnu varijablu. Bordin je istog mišljenja i ističe da je odnos klijenta i terapeuta element koji najviše obećava (Bordin, 1979). Wampold u svojim radovima iz 1997. i 2001. govori o efektima lojalnosti i privrženosti, koji utiču na istraživački proces u psihoterapiji. Ova otkrića nagoveštavaju da lojalnost pristupu može imati štetne efekte, jer potiskuje efekat stručnosti. Navedeno otkriće je interesantno za integrativne psihoterapeute, jer sugeriše da ličnost psihoterapeuta, individualni stil i sposobnost stvaranja dobrog terapijskog odnosa mogu biti centralniji za efikasnu psihoterapiju od specifičnih tehnika (Wampold, 1997; Wampold, 2001). Hubel i saradnici ističu da je klijent primarno stvarao sopstvene promene i da se proces integracije klijentove ličnosti prirodno dešava u psihoterapiji (Hubble i saradnici, 1999).

Oslanjajući se na postojeću literaturu i autore, istovremeno smatramo da je važno posebno istaći da je ovo kvalitativno istraživanje fenomena integracije u integrativnoj psihoterapiji značajno pomoglo da još bolje razumemo da je relacioni, ko-kreativni proces stvaranja Ti i Ja nešto što veoma dobro osvetljava pojam integracije u integrativnoj psihoterapiji i njegovu procesnu i relacionu prirodu. Ograničenja, ali i prednosti ovog istraživanja, jesu što je ono kvalitativno i iako nam daje

jedan dublji uvid u razumevanje procesa integracije, ono što mu nedostaje jesu metrijski podaci o opisanim procesima. Implikacije za dalja istraživanja su da se opisani procesi kvantitativno izraze i da se dublje istraži proces integracije ličnosti kako klijenta, tako i psihoterapeuta kroz psihoterapiju.

Na kraju, može se reći da nam podaci iz predstavljenog kvalitativnog istraživanja daju celovitije razumevanje fenomena integracije, pomažu nam da razumemo na kojim nivoima integracija nastaje i događa se, kako se ona javlja u odnosu i koje dimenzije klijentove i terapeutove ličnosti su fokus integracije. Takođe, podaci iz istraživanja nas još više približavaju ideji značajnoj za razvoj savremene psihoterapije, a to je pomak ka centralnom značaju koji ima terapijska relacija za proces izlečenja, rasta i razvoja.

LITERATURA

- Bordin, E. S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: theory, research and practice*, 16 (3), 252–260.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: volume 1. Attachment*. New York: Basic Books.
- Corey, G. (2001). *Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy*, 6th ed., Book/Cole, Thomson Learning.
- Erskin, R. i Morsund, Dž. (2015). *Integrativna psihoterapija na delu*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Evans, K. R. & Gilbert, M. (2005). *An Introduction to Integrative Psychotherapy*. New York: Palgrave-Macmillan.
- Evans, K. R. and Petrović, V. (2015). *Diploma in integrative psychotherapy. Student handbook*. Buckinghamshire: The European Centre for Psychotherapeutic Studies.
- Finlay, L. (2016). *Relational integrative psychotherapy: Engaging Process and Theory in Practice*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons Ltd.
- Gavrilov-Jerković, V. (2003). Savremene tendencije u psihoterapiji: specijalizacija prakse i integracija znanja, *Psihologija*, 36 (1-2), 7–38.
- Hubble, M. A., Duncan, B. L., & Miller, S. D. (Eds.). (1999). *The heart and soul of change: What works in therapy*. Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Mitchell, S. A., & Aron, L. (1999). *Relational psychoanalysis: The emergence of a*

- tradition*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Norcross, J. C. (2002). *Psychotherapy relationships that work*. New York: Oxford university press.
- Prochaska, J. O., Norcross, J. C. (1994). *Systems of Psychotherapy: A Trans-theoretical Analysis*. 3rd edition. California, Brooks/Cole Publishing Company.
- Srna, J. (2012). *Psihoterapija i savetovanje*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stefanović-Stanojević, T. (2005). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš. Filozofski fakultet u Nišu.
- Stolorow, R. and Atwood, G. (1992) *Contexts of Being: The Intersubjective Foundations of Psychological Life*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Gilbert, M. and Evans, K. (2014). *An integrative approach to the psychotherapeutic relationship: therapeutic challenges and successes*. U: Charura, D. and Paul, S. (2007). *The therapeutic relationship handbook - theory and practice* (str. 76-86). Berkshire: Open University Press.
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- Wampold, B. E, Mondin, G. W, Moody, M, Stich, F, Benson, K. and Hyun-nie Ahn (1997). A meta-analysis of outcome studies comparing bona fide psychotherapies. Empirically, All must have prizes. *Psychological Bulletin*, 123, 203–216.
- Wampold, B. E. (2001). *The Great Psychotherapy Debate*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wolberg, L. R. (1977). *The Techniques of Psychotherapy*, 3rd ed., Vol. 1, New York, Grune and Stratton.
- Wolfe, B. E. and Goldfried, M. R. (1988). Research on Psychotherapy Integration and Conclusions From an NIMH Workshop. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56 (3), 448–451.